

ՀՏԴ՝ 7.072

DOI: 10. 52971/18294316-2021.3-256

ԿԵՆՂԱՆՔԱՆԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐԱՔԱՆԴԱԿՆԵՐԸ ԱՆԻՒ ՍԲ ԳՐԻԳՈՐ
ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔՈՒՄ. ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

Արմինե Պետրոսյան

Մ. Մաշտոցի անվ. հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ

Բանալի բառեր՝ *Անի, Տիգրան Հոնենց, որմնակամարաշար, քանդակագարդ գոտի, կենդանաքանդակ, իրական ու երևակայական կենդանիներ:*

Անիի Սբ Գրիգոր եկեղեցին իր արտաքին քանդակային հարդարանքով համեմատաբար լավ պահպանված հուշարձաններից է և առանձնանում է որմնակամարաշարը պսակող քանդակագարդ գոտիով, նաև իրական և երևակայական կենդանիների առանձին ու սյուժետային քսանվեց պատկերաքանդակներով:

Հոդվածում դիտարկվում է եկեղեցու քանդակային հարդարանքը՝ պատկերագրական, ռճական և խորհրդարանական առումներով՝ հնարավորության սահմաններում անդրադառնալով նաև ներկայացված կենդանիների ու թռչունների տեսակների նույնականացմանը: Եկեղեցու ընդհանուր քանդակային հորինվածքն ու սյուժեն դիտարկված են հայ արվեստում առկա զուգահեռների համատեքստում՝ պարզաբանելու համար դրանց ակունքներն ու հետագա կիրառությունը:

Նախաբան. Անիի Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին (կառուցման ավարտը՝ 1215 թ.)¹ գրականության մեջ առավել հայտնի է իր պատվիրատուի՝ Տիգրան Հոնենցի անու-

¹ Ըստ եկեղեցու հարավային պատի շինարարական արձանագրության՝ այն եղել է պարսպապատ, ներառել է հոգևորականների համար նախատեսված աշխարհիկ շինություններ և համարվել է վանական համալիր: **Թորամանյան Թ.**, Անիի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ (Տիգրան Հոնենցի) եկեղեցական համալիրը, Երևան, 2011, էջ 17; Documenti di architettura Armena /

նով²: Կառույցին վերաբերող ուսումնասիրությունների զգալի մասը շոշափում է պատվիրատուի, եկեղեցու, սյունասարահի, որմնանկարների թվագրության, դավանաբանական կողմնորոշման խնդիրները, որոնք ուշադրության են արժանացել հայ և օտարագրի մասնագետների կողմից³: Հուշարձանը գիտական լայն շրջանակներում հայտնի է դարձել հատկապես ներքին տարածությունն հարդարող որմնանկարների շնորհիվ, որոնք համակողմանի քննության են ենթարկվել տարբեր ժամանակներում, տարբեր մասնագետների կողմից: Այնուամենայնիվ, թեև քիչ, բայց առկա ուսումնասիրություններն⁴ ու գծագրերը⁵ տալիս են եկեղեցու արտաքին հարդարանքի ընդհանուր պատկերը և դառնում կարևոր սկզբնաղբյուր հուշարձանի ուսումնասիրության համար՝ հատկապես ՀՀ տարածքից դուրս գտնվելու պարագայում: Մբ Գրիգոր եկեղեցու քանդակային հարդարանքի քննությունը Անիի քանդակագործական դպրոցի գեղարվեստական ու խորհրդարանական սկզբունքների, դրանց՝ հայկական միջնադարյան արվեստի գեղարվեստական ավանդույթների համատեքստում դիտարկելու համար կարևոր հուշարձան է: Սույն ուսումնասիրությունը փորձ է հնարավորինս ամբողջական ներկայացնել Մբ Գրիգոր եկեղեցու որմնակամարաշարի քանդակային հարդարանքը՝ դրանցում առկա կենդանիների տեսակների նույնականացման, պատկերագրական, ոճական և խորհրդարանական խնդիրները:

Եկեղեցին չորս կողմից բլուրում է խուլ կամարաշարը՝ հենված նիստավոր բարձիկներով, ուղղանկյուն խոյակներով պսակված զույգ սյուների վրա: Սյուների խոյակները, կամարաղեղներն հարդարված են հարուստ բուսական ու երկրաչափական զարդանախշով, քանդակային հարդարանք ունեն նաև եկեղեցու ճակատների դեկորատիվ զույգ որմնախորշերը: Այս հարդարանքին առանձնահատուկ շքեղություն է հաղորդում կամարաշարը պսակով ֆրիզը (ծովորը)՝ անտրվուտերին ներկայացված ու

Documents of Armenian Architecture, Ani, Facoltà di Milano, Accademia delle Scienze dell'Armenia Sovietica, 12, Venezia, -1984, pp. 80-81;

² Անիում Մբ Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված ևս մի քանի եկեղեցի կա՝ գրականության մեջ առավել հայտնի հովանավորի / մեկենասի անունով. Աբուղամրենց (մինչև 994 թ.), Գագկաշեն (1001-1020 թթ.), Բախտաղեկի կամ Խաչուտի (XIII դ.): Ներկայացվող հուշարձանի մեկենաս Տիգրան Հոնենցի անվան հետ են կապված նաև Անիի և շրջակայքի մի շարք եկեղեցիների ու կառույցների նորոգումն ու շինարարական աշխատանքները, ինչպես նաև նվիրատվությունները. Անիի Մայր տաճար (985-1010 թթ.), Բելսենց կամ Կուսանաց (1211 թ., Հռոմոսի (X դ.), Խծկոնքի (VII-X դդ.) վանքերը:

³ Տե՛ս վերջին ուսումնասիրությունը՝ **Հակոբյան Ջ.**, Հայ - քաղկեդոնական ավանդույթների արտացոլումը Անիի Մբ Գրիգոր (Տիգրան Հոնենց) եկեղեցու որմնանկարներում // Էջմիածին, 2018, 62-88 էջեր:

⁴ **Измайлова Т.** Декоративное убранство двух анийских памятников начала XIII века (Церкви Тиграна Онеца и Бахтагеки) //ТЭ. Т. II (Труды отдела Востока Эрмитажа; т. 5). Л.- М. -1958. сс. 159-166.

⁵ Եկեղեցին չափազանց ճարտարապետ Թ. Թորամանյանի՝ տեղում կատարված գծագրերի ձեռագրերը հրատարակվել են Մբ Գրիգոր եկեղեցուն նվիրված հրատարակությամբ: Դրանք ներառում են նաև քանդակային հարդարանքում առկա որոշ պատկերաքանդակների վերարտադրություններ: **Թորամանյան Թ.**, 2011:

դրա խորհրդաբանությունն ընդգծող բազմազան պատկերաքանդակներով⁶: Կամա-բա-դեղները զարդարված են հյուսածո երիզով, որն առանց ընդհատվելու բոլորում է եկեղեցու ճակատները, իսկ անտրվոլտները ներառում են նրբահյուս բուսանախշ երիզ, որը ծառայում է որպես ֆոն իրական ու երևակայական կենդանիների ու թռչունների պատկերների համար: Վերջիններս, բավական ազատ ու որևէ օրինաչափության չենթարկվելով, հարդարում են որմնակամարաշարի գրեթե բոլոր անտրվոլտները և դառնում ընդհանուր ծոփորի ներդաշնակ մաս: Սբ Գրիգորի քանդակային հարդարանքի մասին հիշատակվում է ինքը՝ անեցի մեծահարուստ Տիգրան Հոնենցը՝ եկեղեցու հարավային ճակատին թողած դոնատորական արձանագրության մեջ⁷: Պատվիրատուն առանձնակի հպարտությամբ է շեշտում քանդակային ձևավորման փաստը՝ գրելով՝ «...և զարդարեցի բազում զարդիք...»:

Եկեղեցու հյուսիսային և հարավային կողմերը բոլորում է տասական՝ նույն լայնության կամարադեղների շարքը, իսկ արևելյան և արևմտյան ճակատները՝ հնգական՝ կենտրոնական, ավելի լայն ու բարձր աղեղներով որմնակամարաշար: Դրանց անտրվոլտներում տեղ են գտել առանձին կամ հորինվածքով հանդես եկող քսանվեց պատկերաքանդակ (նկ. 1,3,4), որոնց տեղադրությունը ըստ ճակատների ու անտրվոլտների տրված է աղյուսակով.

Հյուսիսային երկայնական ճակատ (ալ.-ամ. հաջորդականությամբ)	Հարավային երկայնական ճակատ (ամ.-ալ. հաջորդականությամբ)
1. Հովազ ? ⁸	1. Գիշատիչ թռչուն ?
2. - (պատկերաքանդակ չկա)	2. - (պատկերաքանդակ չկա)
3. - (պատկերաքանդակ չկա)	3. Ցուլ ?
4. Ցուլ ?	4. Առյուծ ?
5. Գառանը կտցող թռչուն	5. Կենդանավազք (քարայծ ?, հովազ ?)
6. Երկու թռչուն	6. Չույզ հուշկապարիկներ
7. Չույզ թռչուն	7. Քարայծ ?
8. Չույզ թռչուն	8. Չույզ կաչաղակ ? / թութակներ ?
9. Սիրամարգ ?	9. Փասիան ?
10. Աքաղաղ ?	10. Չույզ թռչուններ
11. Գիշատիչ թռչուն ?	11. Գիշատիչ թռչուն ?

⁶ Եկեղեցու քանդակազարդ հարուստ հարդարանքի պատճառով տեղաբնակ քրդերը դրան տվել են «Նախշլի» անվանումը: Սբ Գրիգոր եկեղեցուն վերաբերող Թ. Թորամանյանի ձեռագիր չափագրություններում ու գծագրերում այն նշված է եկեղեցու անվան կողքին: **Թորամանյան Թ.**, 2011, էջ 25:

⁷ Documenti di architettura Armena / Documents of Armenian Architecture, Ani, 1984, p. 81.

⁸ Հնարավորության չափով տրված են կենդանիների ու թռչունների տեսակները, և նույնակա-նացման անճշտություններից խուսափելու համար դրանց անվանումներն ուղեկցվում են «?» նշանով:

Արևելյան ճակատ (հվ.-հս. հաջորդականությամբ)	Արևմտյան ճակատ (հս.-հվ. հաջորդականությամբ)
<ol style="list-style-type: none"> 1. Գիշատիչ թռչուն ? 2. Զույգ նապաստակ ? 3. - (պատկերաքանդակ չկա) 4. առյուծ ? 5. - (պատկերաքանդակ չկա) 6. Գիշատիչ թռչուն ? 	<ol style="list-style-type: none"> 1. -* 2. -* 3. Աքաղաղ ? 4. - (պատկերաքանդակ չկա) 5. Թռչուն 6. Գիշատիչ թռչուն
	<p>*Եկեղեցու ամ. ճակատին հետագայում կցված պունասարահի պատճառով առաջին և երկրորդ անտվոլտների պատկերաքանդակները չեն երևում:</p>

Ըստ Տ. Իզամայլովայի՝ Մբ Գրիգոր եկեղեցում այսպիսի հարդարանքը ժառանգվել է X-XI դդ. թվագրվող Անիի պալատական աշխարհիկ կառույցներից⁹: Գիտնականը, այն համարելով «պարզապես դեկորատիվ» հարդարանք, հիմնվում է Անիի Միջնաբերդի պեղումների ընթացքում հայտնաբերված մի բեկորի պատկերագրության վրա և նկարագրում հետևյալ կերպ. «Այն իրար կից երկու կամարով փայտե որմնակամարաշարի դրվագ է՝ անտրվոլտում՝ բուսական ֆոնին պատկերված կենդանական մտիվով, որտեղ երևում են հովազի գլուխ և ինչ-որ որս ճանկած թռչնի պատկեր»: Հայտնի չէ այս բեկորի գտնվելու վայրը, սակայն նկարագրությունից պարզ է, որ այն պատկերագրորեն շատ մոտ է Մբ Գրիգոր եկեղեցու պատկերաքանդակներին: Անիում նույնանման հարդարանք է ունեցել նաև Բախտադեկի (Խաչուտ)¹⁰ (XIIդ. վերջ-XIIIդ. սկիզբ) եկեղեցին: Հուշարձանը գիտական շրջանառության մեջ է մտել XX դարասկզբին՝ Ն. Մառի 1892թ. դեկավարած հնագիտական արշավի արդյունքում¹¹: Խոնարհված եկեղեցու բեկորներից պարզ է դառնում քանդակային հարդարանքի հիմնական սկզբունքը: Դրանք կրկին առատ, ավելի մանրահյուս, քան Տ. Հոնենցում է, բուսական ֆոնով անտրվոլտներ են՝ իրական ու երևակայական կենդանիների ու թռչունների քանդակներով (նկ. 2): Այստեղ տեսնում ենք հայելային պատկերմամբ զույգ թռչուններ, հուշկապարիկ, թռչնամարտի տեսարան, կենդանավազք, առանձին ներկայացված թռչուններ, որոնք գրեթե նույնությամբ կրկնում են Տ. Հոնենցի ֆրիզի պատկերաշարը և ոճական առանձնահատկությունները¹²: Վերը նկարագրված հուշարձաններից պարզ է, որ գեղարվեստա-

⁹ **Измайлова Т.**, նշվ., աշխ., էջեր 161-162:

¹⁰ Բախտադեկի եկեղեցին ևս նվիրված է եղել Գրիգոր Լուսավորչին և հնարավոր է՝ կառուցվել է Տիգրան Հոնենցի եկեղեցուց ավելի վաղ:

¹¹ **Март Н.** Ани, книжная история города и раскопки на месте городища. Ереван. -2011. с. 54.

¹² Նկարագրությունն՝ ըստ արխիվային լուսանկարների. **Март Н.**, 2011, табл. XVII-XVIII; Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն:

կան այս հարդարանքն Անիում կիրառվել է ոչ միայն Ս. Հոնենցի եկեղեցում, այլև սիրելի է եղել դեռևս Բագրատունիների իշխանության օրոք:

Անիի պալատի փայտե դրվագը, սակայն, միակ սկզբնաղբյուրը չէ, ըստ որի՝ ձևավորվել է Ս. Հոնենցի եկեղեցու արտաքին հարդարանքը: Հայկական արվեստում այս ավանդույթի ակունքներն ու ավելի վաղ գուգահեռները կարելի է գտնել Ջվարթնոցի տաճարում¹³: Հայտնի է, որ հայկական արվեստում քանդակագարդ որմնակամարաշարն առաջին անգամ հանդիպում է հենց այստեղ¹⁴, ապա որպես հայկական ճարտարապետության դասական գեղարվեստական մոտիվ դրսևորվում Բանակի, Իրինդի բուլորակ կառույցներում (VII դ.)՝ դառնալով օրինաչափ Անիի եկեղեցական հարդարանքում¹⁵: Որմնակամարաշարի կիրառումը քրիստոնեական ճարտարապետության մեջ ծագել է գլխավոր սրբավայր համարվող Սբ Հարության տաճարի օրինակից՝ արտահայտելով վերջինիս խորհրդարանությունը¹⁶: Անիում այն դրսևորվում է գույզված, նուրբ համամասնություններով սյուների ու աղեղների շարքով, որոնք ունեն պարզ տրամատներ կամ ոճավորված են բուսական ու երկրաչափական զարդանախշերով ու հարդարում են պատուհանների բացվածքները, բոլորում եկեղեցիների ճակատներն ու գմբեթների թմբուկները (Անիի մայր Տաճար, Աբուղամրենց Սբ Գրիգոր, Սբ Փրկիչ, Գագկաշեն, Աղջկաբերդի, Բախտաղեկի Սբ Գրիգոր եկեղեցիներ, Բեխենց վանք և այլն):

Որմնակամարաշարի անտրվուտների հարդարանքում ոճավորված բուսական պատկերներ հանդիպում են Անիի Մայր տաճարում, Բեխենց կամ Կուսանաց վանքում, Գագկաշենում: Եթե վերը նշված եկեղեցիներում որմնակամարաշարի մոտիվով հղում է արվում համաքրիստոնեական սրբավայր համարվող տաճարին, ապա Ս. Հոնենցի Սբ Գրիգոր եկեղեցում ամբողջացվում է դրա խորհրդարանական իմաստավորումը՝ ներառելով նաև դրախտային խորհրդանիշներ: Սերելով Ջվարթնոցի արտաքին հարդարանքից, որտեղ Դրախտային այգու¹⁷ խորհրդարանությամբ բուսական մոտիվները (խաղողի որթ, նոսան պտուղներ) հարդարում են առաջին հարկաբաժնի անտրվուտները, Ս. Հոնենցի եկեղեցու որմնակամարաշարը պսակող գոտին բուսական ոճավորված զարդանախշի հետ միաժամանակ հարդարված է նաև կենդանաքանդակներով: Առհասարակ Դրախտային այգու գագափարը հայկական միջավայրում չափազանց կարևոր դեր ու-

¹³ Ջվարթնոցի տաճարը ևս նվիրված է եղել Սբ Գրիգոր Լուսավորչին և ամփոփել է սրբի մասունքները: **Հակոբյան Ջ.**, Ջվարթնոցի խորհրդարանական կերպարը (Պատկերաքանդակների մեկնաբանման շուրջ) // «Էջմիածին», 2009, էջ 77:

¹⁴ **Казарян А.**, Церковная архитектура стран Закавказья VII века, Формирование и развитие традиции. М. -2012. с. 492.

¹⁵ **Казарян А.** Столичная школа армянской архитектуры эпохи Багратидов. Новый обзор развития // Вопросы всеобщей истории архитектуры. Вып. 8. М.- СПб. -2017. с. 96.

¹⁶ **Հակոբյան Ջ.**, 2009, էջ 78; **Казарян А.** Образы «Майр екехеци» Матери-церкви) в армянской архитектуре // Древнерусское искусство. Идея и образ. Опыт изучения византийского и древнерусского искусства. -2009. сс. 9–28.

¹⁷ **Հակոբյան Ջ.**, 2009, էջ 81:

ներ և նույնացվում էր գոյատևման իդեալական միջավայրին¹⁸: Միջնադարի ողջ ընթացքում տեսնում ենք այդ մոտիվի վիզուալիզացումը՝ յուրատեսակ դրսևորմամբ նաև Տ. Հոնենցի եկեղեցում:

Կառույցը բոլորող բուսական ու ֆիգուրատիվ հարդարանքի լավագույն օրինակ է Աղթամարի Մբ Խաչ եկեղեցու որթագալարի գոտին, որտեղ տարբեր կենդանիներ ու մարդկանց պատկերներ ներկայացված են խաղողի այգում¹⁹: Մբ Գրիգոր եկեղեցու զարդագոտին, ստանալով այլ լուծում, ձեռք է բերել առավել ռիթմիկ ու ոճավորված հարդարանք: Այստեղ կենդանիները պատկերված են բուսական ֆոնին՝ առանձին կամ թեմատիկ հորինվածքներով՝ կենդանավազք, կենդանամարտ, հայելային՝ գույզ թռչուններ ու կենդանիներ: Մակայն, ինչպես Մբ Խաչի դեպքում է, այստեղ ևս դրանք հանդես են գալիս տեսակների ու հորինվածքների բազմազանությամբ՝ շատ դեպքերում կրկնելով Մբ Խաչում առկա հորինվածքներն ու կենդանատեսակները:

Բուսական զարդանախշ ֆոնին պատկերված թռչունների պատկերաքանդակներով մի եզակի օրինակ է մեզ հայտնի Սևանի վանքից (IX դ.)²⁰: Այժմ ՀՊԹ-ում պահվող այան փայտե խոյակը զարմանալի երևակայությամբ ստեղծված թռչունների բարդ պատկեր ներկայացնող փորագրությամբ է. հերալդիկ երկու թռչունները պատկերված են միավորված մարմնով, իսկ պոչերը ոճավորված են այնպես, որ փոխակերպվում են գլուխների:

Մեր թեմային է առնչվում նաև Մշո Մբ Առաքելոց վանքի Թարգմանչաց եկեղեցու քանդակազարդ փայտե դռան (1134 թ.) փորագրության հորինվածքը²¹: Դուռը երեք կողմից եզերող շրջանակը հարդարված է բուսական գոտու մեջ պատկերված երևակայական և իրական կենդանիների ու թռչունների կենդանավազք ներկայացնող հորինվածքով՝ առավել իրապաշտական մեկնաբանությամբ:

Տ. Հոնենցի եկեղեցուն ոճական առումով առավել մոտ մենկաբանություն ունի ավելի քան մեկ դար ուշ կառուցված Ամաղու Նորավանքի Աստվածածին եկեղեցու (1339թ.) ճակատային հարդարանքը, որտեղ կրկին իրական ու երևակայական կենդանիների ու թռչունների պատկերները հարդարում են ճակատային կամարաշարի ու շքամուտքի անտրվոլտներն ու բարավորը՝ ներկայացնելով սֆինքսների, հուշկապարիկների, թևավոր առյուծների ու թռչունների պատկերներ: Բուսական զարդանախշի հետ հանդիպող կամ «ծաղկած» կոչվող այս կենդանիներն ու թռչունները ներկայացնում էին դրախտային արարածների ու պահապանների կամ հանդիսանում էին իշխանության, պահպանիչ սիմվոլներ²²:

¹⁸ **Պետրոսյան Հ.**, Հայ միջնադարյան պատկերացումները իդեալական կենսատարածքի և կենսա-ընթացի մասին. աշխարհը որպես այգի // Հանդես ամսօրյա, 2002, էջեր 411-440:

¹⁹ Կենդանիների տեսակներն ու հորինվածքների մանրամասն նկարագրությունը տես՝ **Մնացականյան Ս.**, Աղթամար, Երևան, 1983, էջեր 120-133:

²⁰ **Der Nersessian S.** Armenian Art, Switzerland. 1977 and 1978, p. 205.

²¹ **Микаелян Л.** «Расцветшие» животные в искусстве Сасанидского Ирана и средневековой пластике Армении X–XIV веков // Актуальные проблемы теории и истории искусства, VII Сборник научных статей. С-Пб. 2017. с. 261.

²² **Микаелян Л.** 2017. сс. 263-264.

Եզրահանգում. Այսպիսով, Մբ Գրիգոր եկեղեցու քանդակային հարդարանքը միայն տեղային գեղարվեստական ավանդույթների արգասիքը չէ, այլ ընդգրկում է առավել լայն՝ համահայկական, բնականաբար նաև համաքրիստոնեական գաղափարախոսության տարրեր՝ համադրելով դրանք Անիի քաղաքային մշակույթին հատուկ գեղարվեստական ընկալումներին: Եկեղեցու որմնակամարաշարը պսակող ծոփորի կենդանաքանդակները ներկայացնում են հայկական միջնադարյան արվեստում քրիստոնեական պատկերագրության՝ դարերի ընթացքում ձևավորված տիպեր, որոնք պատկերագրական ու խորհրդաբանական հարուստ իմաստավորումից զատ այստեղ ստանում են ոճական յուրատեսակ մշակում՝ արժանի առանձնահատուկ ուշադրության:

Քանդակային հարդարանքն ընդգրկող բուսական ու երկրաչափական զարդանախշերը, կենդանիների պատկերներն ունեն ճարտարապետական սլացիկ ու նրբագեղ ձևերին համապատասխան կառուցվածք: Յուրաքանչյուր անտրվոլտում պատկերված առանձին կամ հորինվածքով ներկայացված կենդանի ու թռչուն չի կրկնում մյուսին, պատկերված է շեշտադրված դիրքով ու շարժումով, համապատասխանեցված անտրվոլտի ուրվագծերին: Հիշելով Մբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու արևելյան ճակատին Տիգրան Տոնենցի թողած արձանագրությունը՝ պետք է ենթադրել, որ այս քանդակային հարուստ համակարգը, բացի խորհրդաբանական պատկերից, ցույց է տալիս Անիի քաղաքային ու աշխարհիկ կյանքի որոշակի շերտեր, տեղացիների գեղարվեստական բարձր ճաշակը, ակնահաճո ու պերճաշուք միջավայր ստեղծելու ձգտումը:

Լուսանկարներ

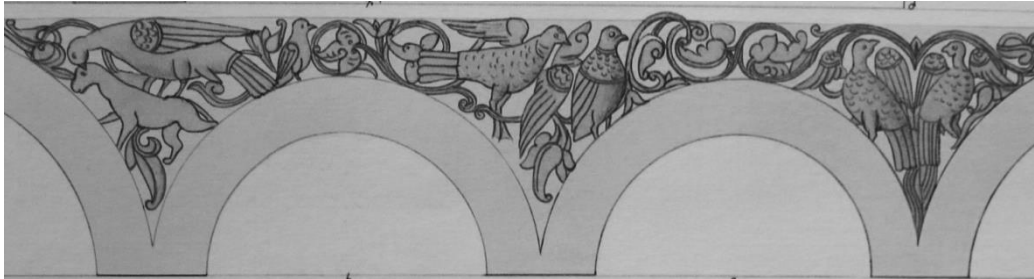
Նկ. 1 Կենդանավազք (քարայծ, հովազ), զույգ հուշկապարիկներ, քարայծ Տ. Տոնենցի եկեղեցու հարավային ճակատի ծոփորի դրվագ Լուս.՝ Դ. Գրիգորյանի

Նկ. 2 Թռչուններ, կամարաշարի դրվագ,
Բախտաղեկի եկեղեցի
Լուս.՝ Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և
պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն

Նկ. 3 Աքաղաղ,
Տ. Հոնենցի եկեղեցու արևմտյան.
ճակատի կամարաշարի դրվագ.
Լուս.՝ Դ. Գրիգորյանի

Նկ. 4 Թռչնապայքար հորինվածք, թռչունների առանձին ու հերալդիկ պատկերաքանդակներ
Տ. Հոնենցի եկեղեցու հյուսիսային ճակատի ծովորի դրվագ.
Գծագիրը՝ Թ. Թորամանյանի, աղբյ.՝ Անիի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ (Տիգրան Հոնենցի)
եկեղեցական համալիրը, Երևան, 2011:

СКУЛЬПТУРЫ ЖИВОТНЫХ ВО ВНЕШНЕМ УБРАНСТВЕ ЦЕРКВИ СВ. ГРИГОРИЯ В АНИ: СИМВОЛИКА И ПАРАЛЛЕЛИ В СРЕДНЕВЕКОВОМ ИСКУССТВЕ АРМЕНИИ

Петросян А. С.

Ключевые слова: *Ани, Тигран Онец, аркатура, скульптурный фриз, рельефы животных, реальные и фантастические животные.*

Церковь Св. Григория или Тиграна Онеца (1215) в Ани выделяется богатым скульптурным декором фасадов. Окаймляющая стены аркатура увенчана фризом с образами животных на богатом растительном фоне. Это рельефы реальных птиц и зверей, а в одном случае – фантастических существ в виде парных сирен. Рельефы представляют богатый цикл одиночных и геральдических композиций, мотивов борьбы птицы и животного, звериного гона и т.д. Скульптурный фриз церкви Св. Григория имеет свои прообразы в раннесредневековом искусстве Армении, ярким примером которого является внешний декор храма Звартноц, отождествлявшийся с идеей Райского сада. Скульптуры животных анийского храма имеют иконографические параллели в “поясе виноградника” церкви Св. Креста в Ах-

тамаре, в композициях деревянной капители Севанского монастыря, в резной двери монастыря Св. Апостлов в Муше, в оформлении фасадов церкви Богородицы в Амагу Нораванке. Очевидно, что кроме глубоких иконографических и символических традиций христианской культуры, декор Св. Григория отражал богатство художественных традиций городской культуры Ани и личные вкусы ее знати.

**ANIMAL SCULPTURES OF THE EXTERIOR DECORATION OF THE
CHURCH OF ST. GREGORY IN ANI:
SYMBOLISM AND PARALLELS IN MEDIEVAL ARMENIAN ART**

Petrosyan A. S.

Key words: *Ani, Tigran Honents, arcade, sculptural frieze, reliefs of animals, real and fantastic animals.*

Church of St. Gregory or Tigran Honents (1215) in Ani is distinguished by a rich sculptural decor of the facades. The arcade, surrounding the walls, is crowned with a frieze depicting animals on a rich plant background. The depictions of reliefs of real birds and animals can be seen in the spot, and in one case, some fantastic creatures are drawn in the form of twin sirens. The relief represents a rich cycle of single and heraldic compositions, motifs of bird and animal's struggle, beast hound, etc. St. Gregory church has its sculptural frieze prototypes typical for the Armenian early medieval art, such an example is the external decor of the temple Zvartnots, which is associated with the Paradise Garden. The animal sculptures of the Ani temple have iconographic parallels in the "vineyard belt" of the Church of Holy Cross situated in Akhtamar. The similarities are noticed in the compositions of the wooden capital of the Sevan monastery, in the carved door of the monastery of St. Apostles in Mush, in the facades of the Church of the Virgin in Amagu Noravank. Except the rooted iconographic and symbolic traditions particular for the Christian culture, the decor of St. Gregory reflects the traditional artistic richness of Ani's urban culture with its inherent style of nobility.

Գ ր ա կ ա ն ո լ թ յ ո ն ի ն

1. Թորամանյան Թ., Անիի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ (Տիգրան Հոնենցի) եկեղեցական համալիրը, Երևան, 2011:
2. Հակոբյան Ջ., Ջվարթնոցի խորհրդաբանական կերպարը (Պատկերաբանականների մեկնաբանման շուրջ), Էջմիածին, 2009:
3. Հակոբյան Ջ., Հայ - քաղկեդոնական ավանդույթների արտացոլումը Անիի Սբ Գրիգոր (Տիգրան Հոնենց) եկեղեցու որմնանկարներում, Էջմիածին, 2018:
4. Մնացականյան Ս., Աղթամար, Երևան, 1983:
5. Պետրոսյան Հ., Հայ միջնադարյան պատկերացումները իդեալական կենսատարածքի և կենսընթացի մասին. աշխարհը որպես այգի // Հանդես ամսօրյա, 2002, էջ 410-410:
6. Измайлова Т. Декоративное убранство двух анийских памятников начала XIII века (Церкви Тиграна Оненца и Бахтагеки) // ТЭ. Т. II (Труды отдела Востока Эрмитажа; т. 5). Л.- М. -1958. сс. 159-166.

7. Казарян А. Образы «Майр екехеци» (Матери-церкви) в армянской архитектуре // Древнерусское искусство. Идея и образ. Опыт изучения византийского и древнерусского искусства / Ред.-сост. А. Л. Баталов, Э. С. Смирнова. М.: Северный паломник. -2009. сс. 9-28.
8. Казарян А. Столичная школа армянской архитектуры эпохи Багратидов. Новый обзор развития. Вопросы всеобщей истории архитектуры. Вып. 8. М.- СПб. -2017. сс. 87-116.
9. Казарян А. Церковная архитектура стран Закавказья VII века. Формирование и развитие традиции. М. -2012.
10. Марр Н. Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища. Ереван. -2011.
11. Микаелян Л. «Расцветшие» животные в искусстве Сасанидского Ирана и средневековой пластике Армении X–XIV веков // Актуальные проблемы теории и истории искусства. VII Сборник научных статей. СПб. -2017. с. 256-268.
12. Der Nersessian S. Armenian Art. Switzerland. -1977 and -1978.
13. Documenti di architettura Armena / Documents of Armenian Architecture, Ani, Facoltà di Milano, Accademia delle Scienze dell'Armenia Sovietica. 12. Venezia, -1984.

*Ընդունվել է՝ 01. 09. 2021
Գրախոսվել է՝ 22. 10. 2021
Հանձնվել է սպ.՝ 15. 11. 2021*

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արմինե ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ՝

Մ. Մաշտոցի անվ. հին ձեռագրերի գիտահետազոտական
ինստիտուտի ասպիրանտ, էլ. հասցե՝ armine.petrosyan23@gmail.com